

Croatica 42/43/44/1995-6.

Izvorni znanstveni članak

Herta Kuna
(Sarajevo/Zagreb)

**JAT U PANTELEJMONOVU APOSTOLU S OBZIROM
NA NJEGOVU GRAFIJSKU I GLASOVNU
VRIJEDNOST**

UDK 801.44

U bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti, koja se gotovo isključivo sastoji od knjiga Novog zavjeta, pretežu evanđelja, dok je apostola relativno neznatan broj. Osim dva u dva zbornika (Hvalovom i Mletačkom, ukoliko ne računamo i dva glagoljska odlomka apostola: Grškovičev i Mihanovičev) postoje kao zasebne knjige još samo dva apostola, Lenjingradski ili Giljferdingov, te Pantelejmonov apostol. Pantelejmonov se apostol danas nalazi u ruskom manastiru sv. Pantelejmona na Athosu. Zasad nema podataka kako je tamo stigao, bar nijedan autor koji

ga pominje o tome ništa ne govori, a prvi put ga je pomenuo P. A. Lavrov kao bosanski još 1915. godine.¹

Utoliko je čudnije što na taj spomenik niko nije obratio posebnu pozornost i zapravo nikada nije detaljnije istražen, iako je u više pravaca vrlo interesantan. Nakon Lavrova u svom iscrpnom i vrlo savjesno i stručno urađenom Albumu rukopisa Pantelejmonova manastira registri-
rao ga je Tachiaos i potvrdio da ga treba ubrojati u kodekse bosanske redakcije. U skladu s metodom provedenom u Albumu Tachiaos je dao osnovne podatke o spomeniku i dvije snimke.²

Kodeks nije velik, ima ukupno 162 folije, nisu mu sačuvani početak i kraj, a jako je oštećeno tridesetak posljednjih folija. Veličina mu je tzv. mala osmina (190 x 140 mm), kao i većini bosanskih kodeksa, nedostaje mu četvrta sveščica, pisan je na dosta grubom pergamentu i veoma je škroto iluminiran, uglavnom ima samo zastavice na počecima poslanica. Ne znamo je li imao kolofon, pa nedostaju i eksplicitni podaci o mjestu i vremenu pisanja, te o pisarima, osim što se na f. 49^r potpisao prvi pisar: "A se pisa Radoe".

Kodeks počinje 5. stihom IV glave Djela apostolskih, a završava 4. stihom XII glave Poslanice Jevrejima. Iza Djela apostolskih dolaze prvo katoličke, a zatim Pavlove poslanice, što je, takođe, jedna od karakterističnih crta bosanske redakcije.

Prema mišljenju Tachiaosa rukopis su pisale tri ruke, međutim, glede jezika i pravopisa nameće se podjela na dva dijela (Lavrov, pak, utvrđuje da su rukopis pisala samo dva pisara). Prema Tachiaosu prvi je pisar pisao do f. 81^v (do 13. stiha IV glave Pavlove poslanice Rimljanima), dok su do kraja naizmjenice dvije ruke; drugi pisar od 81^v do 96^v, te od 137^r do 162^v, treći pak između 97^r do 136^v. Rukopis drugog i trećeg pisara dosta je sličan, no kod sve trojice je pismo prilično neujednačeno; neke su stranice pisane sitnijim slovima i pažljivije, dok su druge krupnijeg rukopisa i neurednije. Općenito govoreći tekst je nepažljivo prepisivan, a stječe se i dojam da pisar, naročito prvi, često nije razumijevao ono što je prepisivao. Izuzetno su česta izostavljanja slova, slogova, pa i čitavih riječi, udvajanja i premetanja slova i slogova i sl. Nadrednih znakova gotovo i nema, čak i title nad skraćenicama nisu stavljane svuda gdje je bilo potrebno.

Iako je Tachiaos dao incipita svih dijelova kodeksa, pa je tako dobio uz uvid u sadržaj makar i osnovni dojam o jeziku, ipak je to nedovolj-

¹ P. A. Lavrov, *Paleografičeskoe Obozrenie kirillovskago pis'ma* (Enciklopedija slavjanskoj filologiji, vyp. 4,1), Peterburg, 1915, 244 - 247.

² A. E. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Thesalonike - Los Angeles, 1981, 30 - 32.

no za stvaranje širih zaključaka, bez analize pojedinih fenomena u cjelokupnom tekstu Apostola.

Na sreću, prilikom boravka V. F. Mareša u manastiru sv. Pantelejmona između ostalih zanimljivih kodeksa koje je mikrofilmovao, on je načinio i mikrofilm Pantelejmonova apostola, pa su uz njegovu saglasnost načinjene fotokopije u Zavodu za staroslavenski jezik u Zagrebu, te se sad na tom materijalu mogu obaviti i opsežnija istraživanja. Uvid u fotokopiranu građu pokazuje da je Tachiaos bio u pravu pri ocjeni broja ruku koje su pisale tekst (tj. 3 pisara), no čak i površnija grafijsko-ortografska i jezična analiza pokazuju da je kodeks prepisan sa dva predložka, koja se u nekim elementima dosta bitno razlikuju, pri čemu se može zaključiti da je prva ruka prepisala tekst iz jednog, a druga i treća s drugog predložka. No dok prvi dio kodeksa s obzirom na predložak nameće niz nedoumica u svezi s grafijskim rješenjima, drugi dio upravo po nekim osobinama grafije pruža značajno uporište za već i ranije izrečene tvrdnje, dajući izričite argumente za mišljenje da je veza bosanskih kodeksa sa makedonskim bila izravna, u većini slučajeva bez direktnog učešća srpske srednjovjekovne književnosti. Tim se objašnjava i velika arhaičnost bosanskih kodeksa na jezičnoj (leksika i dijelom morfologija), te na ortografsko-grafijskoj razini. U tom smislu je dokaziva i sveza bosanskih spomenika sa najstarijom ćirilo-metodskom tradicijom.³

Ovom prilikom govorit ću, poglavito, o nekim vrlo karakterističnim osobinama grafije relevantnim za bosanske kodekse, a to je, prije svega, upotreba jata kao grafeme, njegovih grafijskih zamjena, te o utvrđivanju njegove glasovne vrijednosti u datom kodeksu.

Jedna od najuočljivijih osobina bosanskih kodeksa, koja se vezuje još za staroslavensku tradiciju i za glagoljicu, jeste upotreba jata za obilježavanje sloga *ja* na početku riječi i u postvokalskom položaju, što je ujedno i osobina makedonskih spomenika, za razliku od srpskih, koji u uređenom raškom pravopisu u tim pozicijama redovno uporabljaju prejotirani vokal, tj. *ѧ*.⁴

Međutim, već u bilježenju sekvence *ja-*, *-ja* očigledne su razlike između prvog i ostala dva pisara, odnosno između prvog i drugog dijela knjige, tj. između pretpostavljenih dvaju predložaka. Dok se kod prvog dosta često sreće pored jata i grafema *ѧ* u navedenim položajima, a i šire, kako će se vidjeti, u drugom dijelu kodeksa ovog znaka gotovo i nema (samo, i to izuzetno, našlo ga se u inicijalnom položaju: *ѧКО* II Kor 4,6,

³ H. Kuna, Ćirilometodijanska tradicija i Hvalov zbornik, pos. ot., Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXIX/2, Novi Sad, 1986.

⁴ H. Kuna, n. d. (1986), 50; K. Minčić-Obradović, Bjelopoljski odlomak aprakosnog jevanđelja i apostola (Ćirilske rukopisne knjige Biblioteke Matice srpske, Jevanđelja, knj. I, Novi Sad, 1988), 98.

I Sol 1,7, њакоже Kol 1,7 i sl.). Primjera za prvog pisara je dosta, kao npr.: њако AA24,26, I Pt 4,41, њдѣахѸ AA27, 13, њвИТЬ Jv 1,2, Pt 4,18, њѢПРОЪАЗАНЪ AA 5,3, сѸПЪНАТИ III Jv 1,2, дѸНАНИЪ I Pt 2,9, ПРОТАНАНИЪ Jk 3,11, АНАНИА AA 23,1, БРАТИНА AA 28,14, СОЗДАНИА II Pt,3,4, МОА I Jv 2,1, сѸМНЕНИА Jk,3,16 itd.⁵

U drugom dijelu knjige u toj funkciji, kako je rečeno, gotovo je isključiva upotreba jata (up. ѸВИТЬ Kor 5,11, ѸВИ Gal 1,16, ѸВЛЕНИЕ Ef 5,16, дИѸНИЪ Gal 5,2,5,18, ПРИѸТИ I Kor 6,1, каѸХЪ I Kor 7,8, дИѸНИЮ Kol 1,29, сѸДИѸВШЕ Ef 6,13, коѸ I Kor 6,15, сѸЛИѸНЪ I Sol 1,1, дѸСНАѸ Gal 2,9 обоѸ Ef 2,14, задНИЪ Fil 3, 13 itd., ali je velik broj istovrsnih primjera zabilježen i u prvom dijelu, kao npr.: ПОКАѸНИЕ AA 5,31, ѸКО AA 8,14, II Pt 1,3, Id 1,5, ѸДОСТА AA 8,36, стоѸХѸ AA,9,6, ѸВЕ II Pt 1,13, ѸВИТЬ Jk 3,13, ѸЗВОЮ I Pt 2,24, самариѸ AA 8,14, божиѸ I Jv 2,5, боѸЗНИ I Jv,4,18 itd. Međutim, treba imati u vidu i to da se miješanje jata i ѡ nalazi dosta frekventno i u makedonskim spomenicima, kao i zamjena etimološkog jata sa ѡ⁶, čega ima i u našem kodeksu, ali isključivo kod prvog pisara, koji se, s jedne strane, vrlo vjerno drži predloška, ali, očito, kako slabije čita i razumijeva tekst, i sa mnoštvom grešaka (up. сѸБѡ AA7,21, сѸѸДѡТЕЛЪСТВОВАНЪ AA 16,2, ѸВѡ AA 10,3 i sl.). Kako je i prvi pisar ikavac i jat čita kao *i*, događaju se zanimljive i ilustrativne omaške, u kojima se izvorno *i* (odnosno *y*) zamjenjuje sa ѡ, istina, najčešće u oblicima glagola БИТИ, u kojima je *y* izvorno, kao npr.: БѸСТЪ AA 4,9, БѸТИ AA 4,28, БѸ AA 7,22, Pt 7,13, БѸБЪ AA 7,32, i sl., što naročito podržavaju oblici ovog glagola u kojima je jat izvorno, a s druge strane, ima takođe primjera u kojima je primarno *y* alternirano jatом, kao npr. БѸВЪШѸ AA 25,15, БѸТИ AA 25,21, AA 21,13, БѸВЪ AA 24,25 i sl. U manjoj se mjeri takav način bilježenja nalazi i u nekim drugim slučajevima, tj. sa ѡ umjesto etimološkog jata, kao npr.: ѡ ВѸРИ I Pt 9,32, ѸХѡБЪ Rm 12,20, ѡ Х(РЪСТ)Ъ ИС(ЪС)ѡ I Pt 8,39, БѸСНАДОВАТИ AA 24,2 i sl. Pri tom privlači pozornost činjenica da se slični primjeri zamjene (npr. ХѡБЪ) sreću i u makedonskim spomenicima.

U poziciji iza vokala *i* ponekad se i u bosanskim kodeksima sreće *a* mj. jata (tj. *-ja-*) u stranim imenima, a u Pantelejmonovu apostolu ta je

⁵ U signaturama uz primjere prvi broj označava glavu, drugi stih. Djela Apostolska su označena sa AA, a poslanice: Jakovljeva - Jk, Prva i Druga Petrova - I Pt, II Pt, Prva, Druga i Treća Jovanova - I Jv, II Jv, III Jv, Judina - Jd; Pavlove poslanice: Rimljanima - Rm, Prva i Druga Korinćanima - I Kor, II Kor, Galaćanima - Gal, Efežanima - Ef, Kološanima - Kol, Filimonu - Fil, Jevrejima - Jev.

⁶ R. Ugrinova - Skalovska, *Okolu pravopisot na Ѹ i ѡ*, Makedonski jazik, 32-33, Skopje, 1981/82, 727-731.

pojava nešto učestalija, naročito u prvom dijelu kodeksa, za šta se, takođe, može pretpostaviti da se naslanja na makedonske kodekse, u kojima je obvezatno pisanje *ia* (uz *ie* i *iu*), kao u primjerima: ТИАДИРСКА АА 16,14, АСИАНЬ АА 19,3, ЮПЕСТЪАНИНА АА 21,29, ЛЪСИА АА 23, 26 i sl. Istina, mora se reći da je takva praksa usvojena i u normaliziranom raškom pravopisu.⁷

Za bosanske spomenike je manje uobičajeno i pisanje *-aa* mj. *аѣ* u pridjevskim oblicima, što se sreće, inače, i u makedonskim kodeksima,⁸ a naročito je to izraženo u prvom dijelu kodeksa (v. ВЕЛИКАА II Pt 1,4, ШГОДНАА I Jv 3,22, ВЪЗЛЪБЛЕНАА Jk 1,19, ДОБРАА I Pt 2,29, ВЪШЪДШАА АА 9,3 ВЪИСПРЪНАА АА 22,23 i sl.), ali izvjestan broj istovrsnih primjera zabilježen je i u drugom dijelu, kao npr.: ЖИТИСКАА I Kor 6,4, ПЛЪТЪСКАА Gal 5,19, БЛ(а)ГАА Ef 2,10 i sl.

U problematiku grafijske vrijednosti jata ulazi i način obilježavanja slogova *ja*, *na*, s obzirom na to da se u uređenom raškom pravopisu ovi slogovi, po pravilu, obilježavaju sekvencama *ѣа*, *ѣа*, tj. uz upotrebu grafeme *ѣ*. Nasuprot tome u bosanskoj redakciji nema distinkcije između slogova *la*, *na* i *ja*, *na*, tj. sekvenca s palatalnim suglasnikom ne diferencira se od one s nepalatalnim, dakle u ovoj pisarskoj tradiciji uobičajeno je *ла*, *на* sa ambivalentnom vrijednošću.⁹ Iako ovaj način pisanja ima svoje podrijetlo u staroslavenskim glagoljskim spomenicima, analize staroslavenskog fonda pokazuju još jedan stariji način obilježavanja ovih, a i drugih palatalnih slogova koji kao vokalni element sadrže *a*, a to je obilježavanje palatalne sekvence jatom, tj. *ѣѣ*, *нѣ* (= *ja*, *na*), takođe i *рѣ*, *жѣ*, *шѣ*, *чѣ* (kad je u pitanju palatalno *r*), kao i *сѣ* (s iz treće palatalizacije).¹⁰

Za našu ranije pomenutu tezu o vezi bosanske i makedonske redakcije od posebnog je interesa što se nazočnost *ѣѣ*, *нѣ* (u vrijednosti *ja*, *na*) tradira u makedonskom korpusu tekstova. U stvari, to je jedna od karakterističnih osobina makedonske redakcije u sferi grafije,¹¹ a u oba di-

⁷ Grković J., *Jedno svedočanstvo o uzajamnim vezama među redakcijskim pismenostima* (Ćirilске rukopisne knjige Biblioteke Matice srpske, Jevanđelja, knj. I, Novi Sad, 1988) 86-87.

⁸ B. Koneski, *Vranešnički apostol*, Skopje, 1956, 26.

⁹ V. Jerković, *Srpskoslovenska norma u glasovnom i morfološkom sistemu*, pos. ot., Jugoslavenski seminar za strane slaviste, Zadar, 1984, 58; H. Kuna, *Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj grafijskoj tradiciji*, Nahtigalov zbornik (Slovansko jezikoslovje), Ljubljana, 1977, 156.

¹⁰ P. Diels, *Altkirchenslavische Grammatik*, Heidelberg, 1963, 32, 143, 145-146.

¹¹ R. Ugrinova - Skalovska, n. d. (1981/82), 27.

jela Pantelejmonova apostola to je vrlo česta i uočljiva osobina, tako da se ova grafija sreće u znatnom broju primjera, u drugom dijelu čak i preteže. (уп. иѡЦѢЛѢШЕ АА 8,7, римлѢнина АА 16,37, сѢСТАВЛѢМЬ Rm 6,31, нынѢ АА 24,25, ЈК 4,13, вѢШЫНѢАГО АА 16,7, иѡЦѢЛѢШЕ АА 8,7, прилѢплѢти АА 10,27, ѡвѢЮЩИ Јк 4,14, солѢнѢнина АА 20,3, itd.; сѢСТАВЛѢМЬ I Kor 5,12, ѡПОДОВАЛѢТИ Sol 1,17, ОСОВАШЕ Gal 2,12, гонѢаше Gal 4,29, нижнѢише Ef 4,9, волѢ г(осподь)нѢ Ef 5,16 прѢДНѢѢ Fil 5,13, зѢмлѢ (nom.sg) Јев 6,7, I Kor 10,26 обновѢЮЩЕАГО Kol 3,10, избавѢЮЩЕ I Sol 1,10, волѢ (nom. sg.) I Sol 5,18, мишлѢете Fil 4,8, похвалѢѢ II Kor 10,15, славѢахѢ Gal 1,24, сѢСТАВЛѢЕТЬ Ef 2,21, прославѢЕТЬ II Kor 3,10, срамѢЕТЬ I Kor 11,4, испльнѢите Ef 5,18, Fil 2,2, дрѢжнѢго I Kor 10,24, вонѢ (nom. sg.) II Kor 2,16, искрнѢаго Јев 8,11, гонѢаше Gal 4,29, н(ы)нѢже I Sol 3,6, г(осподь)нѢ (nom. sg.) II Sol 1,9, Ef 5,18 itd.

Toga ima i u drugim bosanskim kodeksima, ali s vrlo ograničenim brojem primjera. Međutim, i ovdje se uz ovaj sreću i druga dva tipa obilježavanja ovih slogova, i to ne samo na izričito bosanski način, tj. sa *ла*, *на* (v. крѢплаахѢ АА 19,9, вѢлааше I Pt 1,11, вѢлаеть Rm 1,17, вола Rm 12,2, помишлѢеши I Јв 2,18, н(ы)на I Pt 1,6, свѢна (=sviña) II Pt 2,22, прилѢплаи I Kor 6,16, слѢжитѢла Sol 3,2, обнавляюще Ef 4,23, помишлаю II Kor 10,2, покланяю Ef 3,14, нина Ef 5,8, I Kor 5,11, сѢблажнаеть I Kor 8,13 itd.), nego i prema uzusu raškog pravopisa, ali isključivo u prvom dijelu kodeksa, tj. prema predlošku prvog dijela, tj. sa *ла*, *на* (v. свѢдѢт(е)ла АА 26,16, корабля АА 27,22, кѢплами II Pt 2,3, ѡдѢлающе Јд 1,18, воля I Pt 3,17, приставаляете Rm 6,16, ныня АА 56,6, днѢвняаго Јк 2,15, пленяющѢ Rm 7,23, послѢдня I Pt 1,20 i sl.), što može biti i rezultat mehaničke zamjene *Ѣ* sa *Ѣ* prema praksi u makedonskim spomenicima.

Prilično veliko šarenilo vlada u načinu pisanja zamjenice *вѢСАК-*, pošto je to pozicija u kojoj iza *s* iz treće palatalizacije dolazi *a*. Prema staroslavenskoj normi kao u primjerima: вѢКОЕ I Јв 1,9, вѢКО Јд 1,3, АА 21,22, вѢКОМѢ Rm 1,18, вѢЦѢМЬ АА 20,19, вѢКѢ I Јв 3,3, Rm 9,3, вѢЦАМЬ АА 28,31, вѢЧѢСКАѢ Rm 11,36; вѢКѢ Gal 3,10, I Kor 9,22, вѢКОЕ II Kor 1,3, вѢЧѢСКАѢ Јв 3,4, Ef 1,23, вѢКОИ II Sol 3,17, вѢЦИМЬ II Kor 8,7, вѢКОЮ Kol 1,8, Kol 1,9, вѢСОИ Sol 1,17, вѢКОМЬ Ef 1,8 itd., dok su slučajevi zamjene *ј*ata sa *Ѣ* u toj poziciji uistinu sasvim izuzetni (v. вѢАКѢ I Јв 5,1) i ograničeni na prvi dio kodeksa, ali je u oba dijela kodeksa dosta često obilježavanje ove sekvence sa *-са-*.

U oba dijela Pantelejmonova apostola registriran je i jedan broj slučajeva sa jatом u položaju iza palatalnog *r*, što pripada, takođe, staro-

slavenskoj glagoljskoj tradiciji, kao i makedonskim spomenicima, iako je već i u staroslavenskim spomenicima ovaj način pisanja nedosljedno proveden [v. КЕСАРЪ (ak. sg.) AA 15,11, СМІРЪШЕ AA 7,26, СМАРЪНСКИ AA 8,25, ШМАРЪ (gen. sg.) AA 10,6, ПРЪАХЪ AA 11,2, РАСПРЪ (nom.sg.) AA 23,7, ГОМОРЪНЕМЪ Rm 9,29; СМЪРЪЕ II Kor 11,7, ТЕРЪИТЕ Sol 5,15, ШКАРЪИТЕ Sol 5,20, Ц(ЪСА)РЪ (gen.sg.) Jev 11,23 itd.], ali u prvom dijelu kodeksa javljaju se i naporedni primjeri s ligaturom њ (v. КИПЪНИНЪ AA 4,36, ТВОРЪАХЪ AA 27,18, КЕСАРЪ AA 28,18, ШМОРЪ (akuz. sg.) AA 9,43 i sl.), naravno, uz primjere sa *a*, što odgovara stvarnom izgovoru bosanskog pisara, što je inače i pravilo u bosanskim kodeksima, dok je pisanje jatом rijedak izuzetak (nekad i teže prepoznatljiv jer je jat zamijenjeno sa *i*).¹²

Na pomenuti fenomen nadovezuje se i manji broj primjera pisanja etnika sufiksом -ЪНИНЪ, iako za te slučajeve nema fonetskog opravdanja, nema ga ni u najstarijoj grafijskoj tradiciji, a ovdje se ovaj način pisanja mehanički prenosi iz primjera sa *r*, kao npr.: КОРИНѠЪНЪ AA 18,8, ТАРЪНИНЪ AA 9,11, ИЗ(ДРАЕ)МЪТЪНИНЪ II Pt 11,1, Rm 11,1 i sl.

Svi ovi primjeri, osim posljednjih, govore ne samo о чуванју staroslavenske glagoljske grafije nego i о neposrednoj vezi s makedonskim grafijskim uzusima, uz то nije naodmet primijetiti како се u cijelom Pantelejmonovu apostolu našao i jedan broj glagoljskih slova.

Ono u čemu su oba dijela kodeksa, manje-više, podudarna, a što je bitna pretpostavka за ocjenjivanje pripadnosti kodeksa bosanskoj redakciji je fonološka vrijednost jata, što se može ustanoviti на temelju zamjena i pogrešaka. Iako se u oba dijela kodeksa jat u većini slučajeva nalazi на svom etimološkom mjestu, i u prvom, a još mnogo više u drugom dijelu kodeksa dosta je učestala zamjena jata sa *i*, što nesumnjivo govori о bosanskoj redakciji, kao i о činjenici да су писари oba dijela kodeksa morali biti ikavci.¹³

Primjeri: ТИЕСА AA 17,23, ИМИНИЪ (gen. sg.) AA 4,32, ЖИВИТИ AA 7,19, НЕ ПРИСТАЕЪ AA 6,13, ВИЪХЪ AA 16,17, ВИДИТИ I Pt 3,10, ВЪДИТЕ Jk 1,22, Rm 13,8, РАЗДИЛЕНИЪ I Kor 12,6, ПОСРИД I Sol 2,7, ПРИД Jev 10,28, ТИЛО Kol 3,15, РАЗЪДИЛИ Kol 3,15, ТИЛОМЪ I Kor 5,10, ЛИЦЕМИРИ Gal 2,13, ГРИХЪ Gal 2,15, СИНО ЛИ I Kor 3,12, ВЕСИДАМИ I Kor 15,32, СИУШЪМЪ II Kor 9,10, СЪДИЪВШЕ Ef 6,13, НАДИЪТИ Fil 3,4, ДИЪНИЪ Gal 5,19, РАЗДИЛИ I Kor 7,17,1,13, ТИШИТИ I Sol 3,2, ВИДИНИЕМЪ II Kor 5,6 itd.

¹² H. Kuna, *n. d.* (1977), 59 - 60.

¹³ H. Kuna, *Bosanska srednjovjekovna književnost i njen jezik prema srpsko-slavenskoj i hrvatskoj glagoljskoj književnosti*, MSC, Beograd - Priština - Tršić, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 1978, br. 8, str. 79.

Međutim, na vrlo ubjedljiv način o tome svjedoče i primjeri u kojima je etimološko *i* registrirano jatom, a kojih ima prilično značajan broj. O glagolu ВЪИТИ već je bilo riječi, a ti primjeri su i vrlo brojni i specifični jer se prepliću sa oblicima toga glagola u kojima je jat etimološko, a kako pisar i etimološko jat čita kao *i*, zamjene su sasvim očekivane. Zbog toga, kod bosanskog pisara ikavca zamjene etimološkog *i* u pisanju jatom sasvim su razumljive i očekivane, jedino zbog čega ih nema i više je insistiranje na vjernosti prijepisa originalu, odnosno predlošku s kojega se tekst prepisuje. Ovi su primjeri relativno brojni a neki i vrlo znakoviti, kao: БѢВАЮЩЕМЪ АА 24,3, ВЪШНѢАГО АА 16,17, ПРОПОВѢДѢЮ (inst. sg.) АА 20,25, РАЗЛѢЧНЫ І Pt 1,6, ИЗБѢТЬКЪ І Pt 5,7, Јк 1,21, СВѢНА (= sviĥa) ІІ Pt 2,22, НЕПРѢАЗАНЪ АА 5,3, ИЗМѢВЪШИ ІІ Pt, 2,22, НАСѢЩАИТА Јк 2,16, БѢИВАШЕ І Kor 11,23, БРАТѢЪ Gal 6,18, МѢРНА Rm 14,19, ИСТѢНИ І Kor 5,5, НЕ ВЖЕНѢВ БО І Kor 7,30, ВЪ МАКЕДОНѢИ І Sol 4,10, ВЪ СѢЛѢ (= СЪЛѢ) І Sol 1,11, КЪ СИНОВѢ Jev 1,8, МѢ (enkl.) Gal 2,11, ИЗМѢНѢМ СЕ І Kor 15,51 itd.

No postoji još jedna osobita grupa primjera u kojima je neetimološko jat, tj. jat u vrijednosti *-ja-*, zamijenjeno sa *i* čak i u slučajevima gdje je u pitanju označavanje slogova *ja*, *ĥa*, kao u primjerima: ПЛѢНИЮЩЕ І Kor 10,5, ВСИКЪИ ІІ Kor 9,8, ВЪИШНѢИ (Hv. ВИШНАѢЪ) Kol 3,2, ЗАДНИѢЪ (ЗАДНАѢА Šiš.) Fil 3,13, ПОМИШЛЕНИ (ПОМЪШЛѢНИКА Šiš.) Kor 10,4, ВИШНИ (ВЪИШНАѢА Šiš.) Gal 4,26, НА ИЗ(ДРАИ)ЛИ (НА ИЗЉИНА Šiš) Gal 6,16, ВСИКО Ef 2,21, ДА ИЗЪ (od ДА ѢЪЪ) Rm 11,19, НА ИЕРѢЪ (od НА ѢЕРѢЪ) І Sol 4,17 itd., a našlo se i primjera u kojima dva uzastopna jata, od kojih je jedno samo znak za *-ja-*, bivaju sažeta i napisana samo jednom grafemom Ѣ [v. НАДѢВЪЪ (НАДѢИВЪЪ Šiš.) Fil 1,6, НАДѢНИЕ (НАДѢИИИЕ Šiš.) Fil 3,4 i sl.].¹⁴

U vezi sa zamjenom jata treba pomenuti da se u oba dijela kodeksa sreće i nešto ekavizama, mada pretežito u leksemama koje u tom liku imaju širu izoglosu prostiranja, tj. može ih se naći i na ikavskom i na ije-kavskom tlu, kao što su: ОБЕЩА АА 7,5, ѠВЕЩА АА 11,9, ОБЕТЬЩАЮТЬ Jev 1,11, ЦЕЛОВАТИ АА 25,13, ЦЕЛѢИТЕ Fil 4,21, Rm 16,3, ІІ Kor 13,12, ЦЕЛѢЕТЪ Kol 4,10, ЦЕЛОВАНИЕМЪ І Kor 16,20, ТЕЛЕСА АА 19,24, Ef 5,28, І Kor 15,40, ТЕЛЕСЕ Fil 3,21, ТЕЛЕСИ Jev 10,21, ТЕЛЕСЕМЪ І Pt 1,24, ТЕЛЕСНОИ Kol 2,9, čak i ВЪ ТЕЛѢЪ ІІ Kor 5,4 itd. Međutim, ima i nešto izuzetnih primjera, za koje inače nema potvrda na ikavskom bosanskom tlu, no ni njih ne treba bezuslovno vezati za posredstvo srpskih spomenika jer je zamjena jata sa *e* nazočna u make-

¹⁴ Ovi se primjeri radi provjere upoređuju s Hvalovim zbornikom (Hv) i sa srpskim Šišatovačkim apostolom (Šiš), gdje je čitanje transparentnije.

donskom korpusu srednjovjekovne književnosti¹⁵ (v. primjere: ВЕНЬЦЕМЪ Jev 11,28, СМЕТИ Fil 3,8, НЕСЪТЬ AA 19,26, СТЕПАНИНОВЪ I Kor 16,15, СЪМЕРЕНИЮ II Kor 5,18, СВѢДЕТЕЛЮМЪ AA 10,41 i sl.), a ovamo bi, najvjerojatnije, trebalo ubrojati i primjere u kojima u staroslavenskom imamo alterniranje *e* i *ѣ*, ali je u bosanskim spomenicima općenito opredjeljenje za *jat*,¹⁶ kao u slučajevima: ИЮДЕШМЪ AA 25,9, AA 20,21, ИЄРЕИ AA 5,24, ИЄРЕИСКЪ AA 6,7, ИЮДЕСКЪ AA 17,10, МОИСЕА AA 6,11, ИЄРЕЕМЪ Rm 11,19, ПАРИСЕИ Fil 3,5 i sl.

Sami po sebi primjeri ekavske zamjene *jata*, kao i vrlo frekventna upotreba ligature *ѣ*, uglavnom u prvom dijelu kodeksa, ne mora značiti da je neka od ranijih podloga morala neizostavno biti prepisivana na terenu pod jakim uticajem raške škole, jer ove osobine poznaju i makedonski rukopisi. Ipak jedna osobina u prvom dijelu rukopisa, tj. sa prvog predloška, ne dozvoljava da se odbaci i takva pretpostavka. Naime, u prvom dijelu kodeksa vrlo je frekventna upotreba ligature *ѣ*, koje gotovo i nema uopće u drugom dijelu, a koja nije u takvoj frekvenciji poznata ni u makedonskim spomenicima, iako neki od tih kodeksa, naročito mlađih, potpadaju pod jak srpski uticaj.¹⁷ Pošto nije vjerojatno da se sam pisar trudio da svoj rukopis prilagodi uzusima raške škole, jer upravo on nastoji što vjernije prenijeti predložak, ostaje pretpostavka da je prvi predložak bio već pod uticajem raškog pravopisa u nešto većoj mjeri, iako je u temeljnim crtama zadržao osobine makedonske grafije. Naime, u skladu s glagoljskom tradicijom *ѣ* je u poznatim pozicijama upotrebljavan za sekvencu *ja-*, *-ja-*, te iza palatalnih suglasnika, tj. za slogove *ja*, *na*, *r'a*, *s'a*, *pa* i za *ča*, *ža*, *ša*, *šta*, od čega je u makedonskoj redakciji, naročito u konzervativnoj ohridskoj školi zadržan uzus pisanja *лѣ*, *нѣ*, *рѣ*, *сѣ*, *чѣ*, istina, u posljednja tri tipa s manje dosljednosti, ali je u nizu spomenika makedonske redakcije zapažena i uporaba *ѣ* za sekvencu *ja*, što je inicirano tendencijom razlikovanja etimološkog od neetimološkog *jata*, čime se objašnjava i pojačana uporaba *ѣ* u prvom dijelu Pantelejmonova apostola, tj. kao produženje makedonske tradicije.¹⁸

Prema svemu, očigledno je da je i prvi dio Pantelejmonova apostola imao predložak makedonske provenijencije, međutim, zbog izuzetno frekventne uporabe ligature *ѣ* treba pomišljati i na mogućnost da je bar jed-

¹⁵ R. Ugrinova - Skalovska, *Za neкои osobenosti na makedonskata varijanta na crkovnoslovenskiot jazik*, Slovo, 25-26, Zagreb, 1976, 181.

¹⁶ Jerković V., *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*, Novi Sad, 1975, 118.

¹⁷ B. Koneski, n.d. (1956), 14; V. Mošin, *Makedonsko evanđelje popa Jovana*, Skopje, 1954, 22-26.

¹⁸ B. Koneski, n.d. (1956) 14; R. Ugrinova - Skalovska, n.d. (1981/82), 729-731.

na od podloga bila pod jakim uticajem raške grafijske tradicije. To samo do neke mjere podržavaju navedeni ekavizmi, jer $e \leftarrow \text{ѣ}$ se sreće i u makedonskim spomenicima. Najvjerojatnije se za makedonsku tradiciju vezuju i primjeri sa ѣ mj. Ѡ , jer je takav fonološki razvoj registriran i u makedonskim rukopisima (v. npr.: ГРѢДѢШЕ АА 9,17 , ВИДѢЩЕ АА 28,26 i sl.).¹⁹

Što se tiče drugog dijela Pantelejmonova apostola, kako je već rečeno, on se u pogledu grafijske upotrebe jata slaže, uglavnom, s prvim dijelom, s tim što je u njemu na minimum svedena uporaba ligature Ѡ , što bolje odgovara bosanskim grafijsko-ortografskim uzusima, ali je i ovaj dio rukopisa u znatno većoj mjeri odrazio makedonsku tradiciju predložka nego što je inače slučaj u bosanskim kodeksima, a to se naročito odnosi na grafijsku uporabu jata iza suglasnika, naročito ЛѢ , НѢ . Na makedonski predložak svode se, takođe, i slučajevi u kojima se ЦА pojavljuje namjesto etimološkog ЦѢ , što je jedna od karakteristika starije faze makedonske književnosti, kao u primjeru ОЦАЩЕТЪ I Jv 1,7 .²⁰

Kao što sam već pokazala, i drugi dio kodeksa zadržava niz osobina preuzetih iz makedonskih spomenika, ali ne samo da gotovo i nema ligature Ѡ nego nema gotovo ni ligature Ѳ , izrazitije je ikaviziran, a očito je da su pisari u mnogo većoj mjeri prilagođavali predložak normama bosanske grafije. Ipak i ovdje je vrlo vidljiva makedonska provenijencija predložka sudeći po vrlo frekventnoj uporabi ЛѢ , НѢ (za ja , na), kao i po znatnom broju primjera sa sekvencama ѲѢ , ѢѢ .

Proučavanje svih osobina ovog rukopisa dat će odgovor još na mnogo pitanja, ali već i uporaba jata i njegovih zamjena može dovesti do određenih zaključaka. Prije svega, očigledno je da se Pantelejmonov apostol čvršće od ostalih bosanskih spomenika vezuje za makedonski predložak. U drugih je spomenika konstatirana velika arhaičnost i veza s najstarijom glagoljskom tradicijom, ali su osobine koje su znakovite za makedonsku redakciju notirane samo kao pojedinačni primjeri, dok u ovom kodeksu preovladavaju (v. pisanje ЛѢ , НѢ) i postaju jedna od temeljnih grafija i systemska osobina. To nas navodi na mišljenje da je ovaj kodeks direktno prepisivan sa dva predložka koja su po podrijetlu makedonska, ali je prvi predložak iz nekog razloga morao stajati pod znatnijim uticajem raške škole. Inače, za bosanske spomenike općenito proponiramo stare glagoljske, vrlo arhaične matice, vrlo vjerojatno iz ohridske škole, koje su onda prepisivane na bosanskom tlu, dok je Pantelejmonov apostol, sudeći po navedenim osobinama, prepisan možda i izravno s nekih kasnijih makedonskih kodeksa kao sa izravnih predložaka, ili možda

¹⁹ R. Ugrinova - Skalovska, *n. d.* (1976), 81.

²⁰ R. Ugrinova - Skalovska, *n. d.* (1976), 81.

samo sa jednim posrednikom. Inače, Tachiaos datira Pantelejmonov apostol u XIV st., no sudeći prema gotovo isključivoj uporabi ligaturnog **Ѣ**, on bi mogao biti i mlađi, najkasnije s kraja XIV ili početka XV st.

Dalje, ne samo da smatram utvrđenim da je kodeks prepisan sa dva predloška nego je i, vrlo vjerojatno, prepisivan u nekom skriptoriju u kojem je bilo više pisara, jer se druga ruka nadovezuje na prvu u polovini stranice, a druga i treća se smjenjuju, na žalost na temelju raspoloživih podataka ne može se utvrditi gdje je taj skriptorij mogao biti.

SUMMARY

"JAT" IN THE PRAXAPOSTOLOS OF SAINT PANTELEIMON MONASTERY WITH REGARD TO ITS GRAPHIC AND PHONETIC VALUE

Analyzing the graphic use of "jat" and its phonetic value, the author establishes that the Praxapostolos of Saint Panteleimon Monastery was transcribed from two patterns of Macedonian origin. The first part of the codex, which was copied by one scribe, had as its pattern a Macedonian text influenced to some degree by Serbian redaction of OCS. This can be seen in the frequent use of the ligature **Ѣ** and a number of ekavianisms. However, in both parts of the codex the use of **ѠѢ** and **ѠѢ** for sequences *ja,ňa* prevails. This is a very distinctive feature of the Macedonian redaction, while a proof of the codex's belonging to the Bosnian redaction among others is the ikavian reflex of "jat" in the whole codex.